

**II. ULUSLARARASI DİNİ
ARAŞTIRMALAR VE
KÜRESEL BARIŞ SEMPOZYUMU**

***“SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ
BARIŞIN TESİSİNDEKİ ROLÜ”***

Cilt I

19 - 20 - 21 MAYIS 2016
HOLLYWOOD HOTEL - SARAJEVO

TÜRKİYE İMAM HATİPLİLER VAKFI YAYINLARI

Yayın No: 9

Kongre / Sempozyum / Toplantı: 2

DİNİ ARAŞTIRMALAR VE KÜRESEL BARIŞ

ISBN : 978-605-86221-9-7 (Takım)

ISBN : 978-605-67126-0-9 (1. cilt)

ISBN : 978-605-67126-1-6 (2. cilt)

Editörler:

Prof. Dr. Muhiddin Okumuşlar

Sayfa düzeni/kapak:

Kapak: Yasin Tan / markalog

İç düzen: Esra Doğan

Baskı/cilt:

SEBAT OFSET MATBAACILIK

Fevzi Çakmak Mh. Hacı Bayram Cd. No: 57

Tel: +90 332 342 0153 Karatay-KONYA

sebat@sebat.com

KT.B.S.No: 16198 - Basım Tarihi: ARALIK 2016

**ARAPÇA-FARSÇA-TÜRKÇE OLARAK HAZIRLANAN ÜÇ DİLLİ
SÖZLÜKLERİN TÜRK MÜSLÜMANLAR İÇİN ÖNEMİ: TERCEME-İ
KÂNÛNU'L-EDEB ÖRNEĞİ**

Prof. Dr. Ahmet YILMAZ

Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı

ahmetyilmaz@konya.edu.tr

**THE IMPORTANCE OF TRI-LINGUAL DICTIONARIES FOR TURKISH
MUSLIMS**

In Arabic region, although the basic dictionary studies existed in the Koran and the Hadith, the 'Garîbu'l-Koran' and 'Garîbu'l-Hadith' named dictionary studies were also written for better understanding of the unclear words.

When we take in consideration the similar studies in Europe, the dictionaries of that type began to performed in 17th and 18th century and in Arabic-Islam geography they were recorded at least 900 years before.

After Turks became Muslim, to translate the Koran and Religion based Literature, making a dictionary became a requirement. The first dictionary in Turkish region is 'Divânü Lügâti't-Türk' that was written by Mehmud Qeshqery as a bi-lingual Turkish-Arabic dictionary at 11th century. At the same century, other bi-lingual Arabic-Persian dictionaries were written in Tabriz, 'Tefâsîr fî Lügâti'l-Furs' by Katrân Tebrîzî and in Nakhchivan, "Lügât-ı Furs" was written by Esad Tûsî.

At the 12th century, Hubeys b. İbrahim al-Tiflisi wrote an Arabic-Persian dictionary named as 'Kanun el-Edeb'. The words inside was arranged as the consideration of the last letter of the words. There are 40 thousand words in it. It was written by the help of 51 previous works.

Kanun el-Edeb was irreplaceable dictionary and a cultural treasure for the Turks. Because it was a keystone to understand the Turkish-Islam culture.

Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddin Efendi (18 century) whose father and grandfather were also muderris, wrote a magnificent tri-lingual Arabic-Persian-Turkish encyclopedic dictionary by adding Turkish meanings into the 'Kanun el-Edeb' dictionary of Hubeys b. İbrahim al-Tiflisi.

Keywords: Writing Dictionary, Hubeys Tiflisi, Müstakimzade Süleyman, Kanun el-Edeb, Translation of Kanun el-Edeb.

Giriş :

Yaklaşık onbir asır önce İslâmla şereflenen Türk topluluklarının ilk mürşitleri, ilk öğretmenleri, ilk müftîleri, ilk vâizleri, ilk imâmları olarak kabul edebileceğimiz mânevî mimarlarının ve önder şahsiyetlerinin tamamı

olmasa bile büyük çoğunluğunun Farsça ve Arapça bildiklerinde hiç şüphe olmamalıdır. Çünkü, yeryüzüne inzâlından takrîben 350 sene sonra, Arap fetihçi mücâhitler tarafından, tâ orta Asya içlerine, Türklerin hükümrân olduğu bölgelere kadar, savaşa savaşa götürülen, onlara ulaştırılan ve tebliğ edilen kutlu dînin kitabı olan Kur'ân-ı Kerîm Arapça olarak indirilmiştir. O kutlu dînin peygamberi Hz. Muhammed (a.s.) da ashabıyla Arapça konuşmuş, Arapça anlatmış, Arapça açıklamıştır. İslama davet ettiği devlet başkanlarına gönderdiği mübarek mektuplarını da Arapça olarak yazdırmış ve altlarını da, Arapça olarak hakk ettirdiği mübarek mührü ile mühürlemiştir: Muhammedun Rasûlu'llâhi.

Türk toplulukları İslamla müşerref olduklarında, kendi ana dilleri ile konuşmakta olan özgür insanlar idiler. Kimsenin boyunduruğu altında yaşamıyorlardı. İslam dîni hakkındaki doğru bilgileri öğrenir öğrenmez, yine kendi öz iradeleri ile kabul etmeye başlamışlardı. Karahanlı otağlarında ve obalarında, yakınlarda ve uzaklarda, dağlarda ve ovalarda bulunanlar fevc fevc müslüman oluyorlardı. Adetâ yarışıyorlardı. Tüm samimiyetleri ile “şahadet” getiriyorlar, “Allah'dan başka ilâh olmadığını ve Muhammed'in onun rasûlü olduğunu” alenen haykırıyorlardı. Fakat kendilerine ulaştırılan kutlu emânetin kitabı olan Kur'an'ın ayetlerinin manasını, parmakla gösterilebilecek kadar az insandan başka anlayabilen yoktu. Ancak o gün Türk topluluklarının içinde bulundukları coğrafyada, Farsça konuşan toplulukların hükümrânlığı daha eskilere dayanıyordu. Üstelik onlar Türklerden daha önce İslâm dini ile şeref-yâb olmuşlardı. Onların medreselerinde ve mescidlerinde, dînin esâsı sayılabilecek hususlar Farsça olarak şerh ve izâh ediliyordu. Türk toplulukları ise, ferdî çaba ve gayretleri ile Kur'ân'ın tefsirlerini ve Hadîslerin anlamlarını, civarlarındaki Farsça konuşan din adamlarından öğrenebiliyorlardı. Birşeyler öğrenebilenler de öğrendiklerini ailelerinin diğer fertlerine ezberleterek öğretiyorlardı. Zincir böyle genişliyordu...

Türk toplulukları aslında, târîhen sonradan intikal etmiş oldukları bu bölgede, Fars topluluklarıyla komşuluk ilişkilerini sürdürürlerken dolaylı olarak Farsçayı da öğreniyorlar veya öğrenmek zorunda kalıyorlardı. Çünkü Farslar zengin yazılı-edebî kültür mirâsına sahiplerdi. Üstelik daha önce müslüman oldukları için İslam kültürü ile birlikte Arap kültürünü de kendi kültürleri ile harmanlamışlardı. Ve bu hâlleri Türkleri cezbediyordu. Bu bakış açısından hareketle, Farslar Türklere rehberlik ve öğretmenlik etmiştir demek mümkündür.

Kur'ân'ın İlk Tercümeleri:

Kur'an'ın ilk tercümesi Farsçaya yapılmıştır. Sâ mânîler zamanında, hükümdar Mansûr b. Nûh zamanında 960-975 yıllarında Buhârâ'da yapılmış olan Kur'ân tercümesini, günümüzdeki meâller ile karıştırmamak gerekir. Eski tercümeler, her kelimenin Farsçası, yine o kelimenin altına veya üstüne yazılmak suretiyle elde edilen tercümeler idi.

Türkçeye ilk Kur'an Tercümesinin bilinen en eski yazma nüshası ise maalesef bugün İngiltere'de bulunan ve Karahanlılar devrinde, Satuk Buğra Han zamanında yapılmış olduğu kabul edilen nüshadır (Ata,2004). Farsça ve

Türkçe kelimelerle yapılmış bir satır altı tercümedir. Kullanılan Türkçe kelimelerin birçoğu günümüzde unutulmuş sözcükler olmasına rağmen edebiyatımız ve kültür tarihimiz içinde çok önemli yere sahip bir çalışmadır.

Tarihte sözlük yapım çalışmaları:

“Sözlük” Türkçe bir kelimedir. Arapçası ise “mu‘cem”, “kâmûs”, “kitâbu’l-lügât”, “muhît” gibi kelimelerle ifade edilir. Farsçası da “ferhenk” tir.

Tarihte ilk sözlük yapım çalışmasının (Zaza, s.126-141) M.Ö. II. Yüzyılda Mısır’da yapılmış olduğu genel kabul gören bir iddiadır. “Dictionarium” şeklindeki Latince terimin de 1225 yılında John Garland tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir. (Aksan, s.393).

Arap dünyasında ise lügat çalışmalarının temeli Kur’ân ve Hadislerde geçtiği halde anlaşılması zor kabul edilen kelimeleri anlamaya münhasır olarak düzenlenen Garîbu’l-Kur’ân’ ve Garîbu’l-Hadîs isimleri ile meşhur olmuş eserlerdir. Bu konuda yazılmış ilk sözlük, İbn Abbas (r.a)’ın (ö.68/687) Garîbu’l-Kur’ân isimli eseridir. Hadis sahasında da ilk sözlük olarak Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî’nin (ö.224/833) Garîbu’l-Hadîs isimli eserini saymak lazımdır. Arap İslam coğrafyasında bu ve benzeri konularda yazılmış eserler Avrupa’daki benzer çalışmaların 17 nci ve 18 nci yüzyıllarda başladığını göz önüne alırsak, en azından 900 sene önce yapılan sözlükler olarak tarihte kayıtlıdır.

Arapça sözlükler tarîhî süreç içerisinde 5 temel kategoride tanzim edilmişlerdir:

1. Harflerin mahreçleri esas alınarak yapılan sözlükler:

Kitâbu’l-Ayn li-Ebî Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö.175/791) ; El-Bârî fî Garîbi’l-Lügati’l-Arabiyye li-Ebî Alî İsmâîl b. Kâsım el-Kâlî (ö.356/966); Tehzîbu’l-Lügah li-Ebî Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö.370/980); el-Muhît fî’l-Lügah li-Ebî’l-Kâsım es-Sâhib İsmâîl b. Abbâd b.Vezrân b.el-Abbâs (ö.385/995) ; El-Muhkem ve’l-muhîtu’l-A’zam li-Ebî’l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Sîdeh (ö.458/1066).

Bu tür sözlüklerin harf sıralamasında önce gırtlaktan çıkan harfler; sonra dil harfleri, sonra diş harfleri ve dudak harfleri esas alınmıştır. Sözlük, Arapça seslerin en gerideki mahreci olan gırtlakta üretilen seslerden başlayarak sıralanmıştır. Ancak sıralamada bazı sözlüklerde, aynı gruptaki harfler arasında takdîm te’hîr olabilmektedir. Ancak bir fikir vermesi için Kitâbu’l-Ayn’daki sıralamayı veriyoruz:

ع ح ه خ غ / ق ك / ج ش ض / ص س ز / ط د ت / ظ ث ذ / ر ل ن / ف ب م / و ا ی /
همزه

2. Kelimelerin son harflerine göre tertîp edilen sözlükler:

Dîvânu’l-Edeb fî Beyâni Lügati’l-Arab li-Ebî İbrahim İshâk b İbrahim el-Fârâbî (ö.350/961; Tâcu’l-Lügah ve Sihâhu’l-Arabiyye li-İsmâîl b. Ahmed el-Cevherî (ö.393/1001; Lisânü’l-Arab li-Ebî’l-Fadl Cemâlî’d-dîn Muhammed b. İzz b.El-mükerrem el-İnsârî İbn Manzûr (ö.711/1311); el-Kâmûsu’l-Muhît li Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzâbâdî (ö.816/1413); Tâcu’l-Arûs li Muhammed b. Muhammed el-Hüseyn ez-Zebîdî (ö.1205/1790).

Sihah ve Lisânü'l-Arap'ta kelime köklerinin son harfleri bab, ilk harfleri de fasıl adıyla alfabetik olarak dizilmiştir. Köklerinin son harfi hemze olan kelimeler birinci bölümü, yâ olan kelimeler de son bölümü oluşturmuşlardır.

3. Kelimelerin ilk harfi esas alınarak düzenlenen sözlükler:

Kitâbü'l-Cîm li-Ebî Amr İshâk b.Mirâr eş-Şeybânî (ö.213/828); El-Cemhereh fi'l-Lügah li-Ebî Bekr Muhammed b. El-Hasen b. Düreyd (ö.321/931); Mu'cemu Makâyisi'l-Lügah li-Ebi'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004); El-Mücmel fi'l-Lügah li-Ebi'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004); Esâsü'l-Belâğah li-Mahmûd b. Ömer ez-Zamahşerî (ö.583/1143; Muhtârü's-Sihâh li-Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdi'l-kâdir er-Râzî (ö.666/1267).

Günümüzdeki sözlükler bu usulle hazırlanmaktadır.

4. Kelimeleri okundukları biçimde sıralayan sözlükler:

Bu gibi sözlükler, kelimelerin türemiş oldukları sülâsî asıllarına göre de-ğil de metinlerde geçtiği şekilde sıralayan sözlüklerdir. Meselâ El-merca', Er-Râid, El-müncidü'l-Ebcdî 'yi bu gruptan sayabiliriz.

5. Coğrafi yer isimleri sözlüğü, şahıs isimleri sözlüğü, hayvan isim-leri sözlüğü, atalar sözü ve deyimler sözlüğü gibi isimlerle düzenlenen sözlükleri de bir başka grup olarak zikretmemiz mümkündür.

Türkler ve Farslar için yapılan ilk sözlükler:

Türklerin müslüman olmalarından sonra, doğal zorunlulukla ve Kur'ân tercüme faaliyetleriyle başlayan dînî-edebî faaliyetlerin ikinci ve önemli bir diğer ayağı da sözlük yapım çalışmalarıdır. Bu konuda Türkçe sahasında bilinen ilk eser, 11. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yapılan Türkçe-Arapça olarak hazırlanmış olan "Divânu Lügâti't-Türk" isimli sözlüktür. Yine aynı yüzyılda Tebrîz'de, Katrân-ı Tebrîzî tarafından Arapça-Farsça olarak hazırlanan iki dilli sözlükler olarak "Tefâsîr fi Lügâti'l-Furs" ve Es'ad-ı Tûsî tarafından Nahçıvan'da hazırlanan "Lügât-ı Furs" sayılabilir.

Hubeyş-i Tiflisî'nin Kânûn-ı Edeb'i :

Hicri 6 ncı asırda (12 yy) yaşamış olan Ebu'l-Fazl Hubeyş b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflisi tarafından te'lif edilen ve kelimelerin son harfine göre müretteb olan Arapça-Farsça sözlüktür. Tam ismi "Kânûnu'l-Edeb fi zapti kelimâti'l-Arab" olup, yaklaşık 40 bin kelimelik bir eserdir. Eser hazırlanır-ken yukarıda isimlerini kısaca tasnîf ve ta'dât ettiğimiz sözlükler de dahil olmak üzere 51 adet eserden istifade edildiği, eserin baş kısmına eklenmiş olan kaynaklar listesinden anlaşılmaktadır. Bu özelliği ile Kânûn-ı Edeb, hazırlandığı zaman itibariyle Türk topluluklar için vazgeçilemez bir kültürel hazîne hükmündedir. Türk-İslam kültürünün anlaşılması ve anlatılması noktasında bu sözlük temel taşıdır.

Hubeyş-i Tiflisî'nin hayatı hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak Kânûn-ı Edeb'i geçtiğimiz yüzyıl sonlarında Tahran'da Ş. 1350-1351 (M. 1962-1963) yıllarında neşreden Gulamrıza Tahir'in Farsça ifadelerinden anladığımıza göre Hubeyş-i Tiflisî, H. 551 senesinde sultan olan ve H. 588 senesinde vefat eden Anadolu Selçuklularından Kılıçarslan b. Mes'ûd (II.

Kılıçarslan D.1113 - Ö.1192)'un sultanlığı zamanında (1156-1192) sarayında bulunmuş ve Kânunu'l-Edeb'i onun adına kaleme almıştır. Dolayısıyla H. 558 senesinde Konya şehrinde bulunmuştur. Kendisi ile ilgili bu bilgileri de "Vücûh-ı Kur'ân" isimli eserinin sonunda yazmıştır (Gulamrıza,s.7)

Anadolu'da fetihler yaparak sınırlarını genişleten bu Selçuklu sultânının Hubeys-i Tiflisî'yi getirtmesi ve dil ve tefsir sahasında eserler yazılmasına vesile olması Türkler için bir kazanç olmuştur. Zira Hubeys-i Tiflisî kendisinden önce yazılan bütün sözlükleri bir araya getirmiş ve hepsinin ortalaması sayılabilecek Arapça-Farsça eserini Konya'da te'lîf etmiştir.

Kânûn-ı Edeb'in kaynakları :

Hubeys-i Tiflisî eserinin mukaddime kısmında sözlük yapmanın zorluklarından ve öneminden bahsettikten sonra kendisinin de kendisinden önceki asırlarda yazılmış olan 51 adet eserden faydalanarak Kanun-ı Edeb'i meydana çıkardığını ifade etmektedir. Müstakîm-zâde de tercemesinde aynı eserleri tadâd ü tekrâr etmiştir (Bkz.Mustakim-zâde vr. 8-9; Gulamrıza, heft.). O eserler şunlardır:

- 1.Ebvâbu'l-edeb;
- 2.İslâhu'l-mantık li'bni's-Sikkît;
- 3.Ebniyetü'l-esmâi ve'l-ef'âl;
- 4.Edebu'l-kâtib li'bni Kuteybeh;
- 5.Elîfâzu ibn ebi'l-leys;
- 6.Elîfâzu Abdi'r-rahmân;
- 7.Elîfâzu mecmû';
- 8.İrşâdü'l-lügah ;
- 9.Bülgatü'l-lügah;
- 10.Beyânü'l-lügah;
- 11.Tercümân-ı elvân (?) ;
- 12.Tesmiyetü'l-eşyâ (?) ;
- 13.Cemhereh li-Ebî Bekr Muhammed;
- 14.Hakâyıku'l-lügah;
- 15.Kitâbu'l-Halâs (Düstûru'l-lügah) li-Natanzî;
- 16.Dîvânü'l-edeb li Fârâbî;
- 17.Düstûru'l-lügah li-Natanzî;
- 18.Es-Sâmî fi'l-esâmî li'l-Meydânî ;
- 19.Şerhu Fasîhi'l-keîlâm;
- 20.Şerhu seb'-i tuvel;
- 21.Şerhu Tamâseh;
- 22.Sihâhu'l-lügah li'l-Cevherî;
- 23.Garîbu'l-Kur'ân li'l-Yezîdî;

-
- 24.Garîbu'l-Hadîs li'l-Herevî;
 - 25.el-Garîbu'l-musannef li'l-Herevî;
 - 26.Garîbu ebî Abîd;
 - 27.Fıkhu'l-lügah li-Ebî Mansûr es-Seâlebî;
 - 28.Kitâbu'l-bahâr;
 - 29.Kitâbu'r-ravzah;
 - 30.Kitâbu'l-ıslâh;
 - 31.Kitâbu'l-ayn li Ferâhîdî;
 - 32.Kitâbu'l-medâhil;
 - 33.Kitâbu'l-iştikâk;
 - 34.Kitâbu'l-vâsıtah;
 - 35.Kitâbu'l-Ganiyyeh li- Geylânî;
 - 36.Kitâbu'l-bizleh (?);
 - 37.Kitâbu's-selâmeh;
 - 38.Lübâbu'l-edeb;
 - 39.Mücmelu'l-lügah li Ahmed b. Fâris;
 - 40.Müşkilü'l-lügah;
 - 41.Mecmû'-ı âdâb;
 - 42.Mütehayyarü'l-elfâz;
 - 43.Müşkilü ibn Kuteybeh;
 - 44.Makâmâtü'l-Harîrî;
 - 45.Masâdırü Kâdî ;
 - 46.Medhalu'l-lügah ;
 - 47.Mebâdiü'l-lügah ;
 - 48.Mukaddimetü'l-edeb li'z-Zamahşerî;
 - 49.El-Maksûr ve'l-memdûd li-Ebî Alî el-Kâlî;
 - 50.Müsellesâtu Kutrub ;

Müstakîm-zâde Süleymân Sa'de'd-dîn Efendi'nin Terceme-i Kanûnu'l-Edeb'i :

Dedesi ve babası büyük müderrislerden olan Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddin Efendi (1719-1788), Hubeyş-i Tiflisî'nin te'lîfi olan Kânûnu'l-Edeb fî Zapti Kelimâtî'l-Arab isimli sözlüğüne, kitabın tertibini bozmadan, kelimelerin son harfine göre yapılmış olan tertibine sadık kalarak Türkçe karşılıklarını eklemiş ve "Terceme-i Kânûnu'l-Edeb" isimli Arapça-Farsça-Türkçe bu muhteşem ansiklopedik sözlüğü meydana getirmiştir. Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddin, üç dilli hale getirdiği eserini, kendi tabiriyle "elsine-i selâseh/üç dil" terkininin rakamsal ifadesi ile H. 1181 senesinde yazmaya başlamış ve dokuz senelik bir çalışma sonunda "mahzenü'l-esrâr/sırlar

deposu” terkininin rakamsal ifadesi ile H. 1190 senesinde tamamlamıştır (Yılmaz, s.213).

Terceme-i Kânûnu’l-Edeb’in tertibi:

Tarih boyunca, Arapça kelimeler esas alınarak hazırlanan sözlüklerin yapım çalışmalarında farklı usuller ve metotlar kullanılmıştır. Bu farklılıkları tebliğimizin baş kısmında özetledik. Ancak yukarıda değinmediğimiz bir başka husus daha vardır. O da şudur:

Arap alfabesindeki harflerin mahreçleri esas alınarak yapılan sıralamanın yanı sıra iki çeşit sıralanması daha yapılmıştır. Bunların birisi günümüzde bilinen “elif, be, te, se, cîm, hâ..... vâv, he, ye” şeklindeki sıralamadır. Diğer ise “ebced hevvez hottî kelemen sa’fas karaşet sahz dazığ” tertibindeki sıralamadır. Bugün kütüphanelerimizde, kelimeleri her iki sıralamaya göre dizilmiş sözlükler ve ansiklopediler mevcuttur.

Sözlükçülüğü lügat ustalığı olarak gören bir kısım müellifler de vardır ki onlar eserlerini kelimelerin ilk harfine göre sıralayanların aksine, kelimelerin son harfine göre tertip etmişlerdir. Eserin bütünü göz önüne alındığında, bölümleri bildiğimiz harf sıralamasına göre hazırlanmış ve sıralanmış sözlüklerin kullanılması daha kolay olarak kabul edilebilir. Günümüzde telif edilen çağdaş sözlükler bu usulde yapılmaktadır. Fakat “ebced” sıralaması olarak bilinen sıralama biçimiyle hazırlanmış olan eserlerde aranan kelimelerin bulunması çok zordur. Yeni başlayanların faydalanması ise daha da zordur.

Arapça sözlüklerin genelinde, aranan kelime kökünün bilinmesi gerekir. Meselâ istikşâf kelimesinin aranabilmesi için **kşf** kökünden türediğinin bilinmesi lazımdır. Kşf kökünün ilk harfi olan “kâf” in tespiti de bazen yetmeyebilir. Zira elimizdeki sözlükte “kâf” harfi hangi harften sonradır ve hangi harften öncedir? İşte demek istediğimiz tam da budur. Sözlüğün tertibinde esas alınan sıra mahâric-i hurûf sırası ise “kâf” harfi baştan 7 nci sıradadır. Günümüzdeki kullanılan sıralama şeklinde ise 22 nci sırada yer almaktadır. “Ebced” sıralamasına göre ise 11 nci sırada olup “yâ” dan sonra ve “lâm” dan öncedir.

Bu teknik bilgilere ilaveten, Arap dilinin yapısından kaynaklanan sebeplerden dolayı sözlük kullanıcıları ciddî biçimde sarf, nahiv, istikâk gibi dil bilimlerine ihtiyaç duyarlar. Hele bir de bu sözlüklerin iç bölümlerinde toplanmış olan kelimeler, kendi aralarında sıralanırken en son harfleri esas alınarak tertip edilmiş iseler ki Arapça baştan ve ortadan eklemeli olarak türetilme imkanı sağlayan diller grubuna dahil olduğundan müştak kelimelerinin son harfleri değişmezler ve bu da sözlükçülükte önemli bir kriterdir, sözlüğün kullanılması daha da zorlaşır.

Sonuçta bu gibi klasik sözlükler günümüz okuyucularına ve araştırmacılarına yardım etmek yerine eziyet eder, cefâ çektirir. Hatta öyle sözlüklerin ayrı bir kullanım klavuzlarının olması gerekir denilebilir. Ama bütün bu ve benzeri hükümler o tip sözlüklerin ve ansiklopedik eserlerin var olduğunu ve “ümmeâtü’l-kütüp/kitapların anaları” sayıldıkları gerçeğini değıştirmeyecektir. Çok açık bir hakikati bir kez daha ifade ediyorum ki bu tür klasik

sözlüklerimiz ve ansiklopedik eserlerimiz, günümüz insanları kullanırken zorlansalar bile, kültürel mîrasımızın asla vazgeçilemez köşe taşlarıdır.

Bu eserlerden birisi ve belki de birincisi, kuşku yok ki üç dilli Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlük olarak hazırlanmış olan, Müstakim-zade Süleyman Sadeddin Efendi'nin dokuz yılda meydana getirdiği Terceme-i Kânûnu'l-Edeb isimli eseridir. Yukarda belirtildiği gibi Hicrî 6 ncı asırda yaşamış olan Hubeyş-i Tiflisî'nin Arapça-Farsça sözlüğüne, te'lîf edilşinin üzerinden yaklaşık 6 asır geçtikten sonra Türkçe karşılıkları eklenmek suretiyle meydana getirilmiştir.

Kanaatimizce çok gecikmiş bir tercümedir. Böyle dev-âsâ bir sözlük çok daha önceden Türkçeye kazandırılmalı idi. Ancak büyük bir âlim ve mutasavvıf olan Müstakîm-zâde Süleyman Sa'deddîn Efendi, kendi ifadelerinden de anladığımız gibi, ilgili gördüğü kısımlarda, sözün uzamasına sebep olsa bile k "fâide", "lâzime", ve "kâide" adı altında kendi istidrâklerini der-kenâr etmiştir ki sırf bu eklemeler bile ilim tâliplerine büyük yararlar sağlayacak niteliktedir. Mesela şu sözler kendilerine aittir:

"Bu mahalde bu mikdâr tahrîrde iksâr eylemekten maksûdumuz budur ki talebe-i ulûmdan bir kes, ba'de zemânin, bu kitabımıza tevcih-i nigâh-ı iltifât buyurdukda, meselâ "unsar" lafzını feth-i sâd ile harf-i rânın nev-i evvelinde görüp "bu zapt hatâdır, bu kelimeyi zamm-ı sâd ile (unsur şeklinde) tastîr lâzimidir" diyü müdâhale eylemiye. Zîrâ nev-i sânde dahi mastûrdur ki "sünbül" gibi zammeler ile ve "rûstem" gibi zamm u feth ile dahi râstdır. Bunun gibi zikr olunan sâir mütehâlifü'l-harekât kelimât dahi sahîh u savâb olup hatâ olmadıkları teslîm-kerde-i fuzalâ-yı ilm-i edebdir...(Müstakim-zâde, vr. 8a)

Çağlar kapanıp çağlar açıldıktan sonra yapılmış olan tercümedeki Türk dili hassasiyeti ve fâidelerde yer alan dînî-edebî bilgilerdeki derinlik, günümüzde bile, bize ışık tutacak seviyededir. Bu özelliği, eserin bilimsel değerini artırmaktadır.

"Kânûnu'l-Edeb fî zapti kelimâtî'l-Arab" isimli sözlük, isminden de anlaşılacağı üzere Arapça kelimelerin karşılıklarının Farsça olarak açıklandığı bir eserdir. Arap alfabesinin günümüzde de kullanılan sırasına göre tertip edilmiştir. Yani "elif" harfi ile başlamakta ve "yâ" harfi ile bitmektedir. Bu özelliğinden dolayı hurûf ile mürettep bir eserdir. Ancak alfabetik olarak sıralanan harflere ait bölümlerde yer alan kelimeler kendi aralarında belirli kurallara göre sıralanmışlardır. Bu tertip şekli, eseri Arapça-Farsça kısmını te'lîf eden Ebu'l-Fazl Hubeyş b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflisî'nin tertibi-dîr ve esere Türkçe kısmını ilave eden Müstakîm-zâde Süleymân Sa'de'd-dîn Efendi tarafından da aynen muhafaza edilmiştir.

"Tertîb-i kitâb ve tarîk-ı isti'mâl-i tullâb ber-vech-i tafsîl" :

Bu açıklama başlığı ve devamındaki malumât, bizzat Müstakim-zâde tarafından ilave edilmiştir. Kitabın rahat kullanılabilmesi için kitapta riayet edilen kriterler açıklanırken, "bu kitabın tertibi Sıhâh ve Kâmûs gibidir. Yani,

1. Müştemil olduğu kelimât bi-hazâfirihâ âhirinde bulunan hurûf iledir.

Ba'dehû kelimâtın aded-i hurûfiyledir ki sünâî, sonra sülâsî, ba'dehû rubâî ve humâsî ve sūdâsî ve az olur ki sübâî dahi bulunur.

2. Andan sonra kelimenin harf-i âhirine muttasıl olan harf ile mürettebdır.

3. Sonra kelimâtın evvel harflerine nevbet resîde olup anlarla tanzîm olunmuştur. Anlarda dahi evvelleri fethalı olanlar ibtidâ îrâd edip, dammeli ve üçüncü rütbede de kesreli olanlar yâd olunur.

4. Âhiri elif olanlar iki nev'e taksîm olunup elif-i maksûre nev-i evvelde ve memdûde sâni'de tertîb ve vezn-i kâfiyeye yek-nesak üzere tehzîb olunmuştur.

5. Her nev'de esmâ olanlar, sonra cemî olanlar ve onlara der-pey harf olanlar ve sonra ef'âl yazılmıştır.

6. Her birinin akabinde ma'nâsı Fârisî edâ ile ta'bîr kılınmıştır.

7. Her nev'in âhirdinde ol nev'e çüsbân olan künyeler ve iki kelimededen mürekkeb olanlar tahrîr olunmuştur.

8. Harf-i elifeyn maksûren ve memdûden tamam olduktan sonra âhir-i kelimâtda hemze bulunup mehmûz olan lafızlar tastîr olundu.

9. Sonra âhirleri bâ-yı muvahhade olanlar ve ba'dehû âhirleri harf-i tâ olanlar, ve harf-i hâ ya dek her harfin kelimâtı bir yerde yazılup ve her bir harfin elfâzı dokuz nev'e taksîm olundu :

Nev-i evvel: eb, teb, seb, ceb ilh âhirleri bâ veyahut gayrı olan kelimelerin mâ-kablinde olan harfin hareketleri feth üzere olanları nev-i evvelde yâd olundu. Meselâ edeb, ehab, evceb, müstehab gibi.

Nev-i sâni : üb, tûb, sûb, cûb. Yani âhirlinin mâ-kabli mazmûm olanlar bu ikinci nevide yazıldı. Meselâ hucub, hukub, kütüb gibi.

Nev-i sâlis : îb, tib, sib, cib ki mâ-kable'l-âhir meksûr olanlar dahi üçüncü nevide tertîb kılındı. Meselâ akıb gibi.

Nev-i râbî : âb, tâb, sâb, câb gibi, âhirlerinin mâ-kabl leriyle meyânına hurûf-ı lînden elif tavassut edenler yazıldı.

Nev-i hâmis : ûb, tûb, sûb, cûb gibi, âhirlerinin mâ-kabl leriyle meyânına hurûf-ı lînden vâv tavassut edenler yazıldı.

Nev-i sâdis : îb, tîb, sîb, cîb gibi, âhirlerinin mâ-kabl leriyle meyânına hurûf-ı lînden yâ taarruz edenler yazıldı.

Nev-i sâbî : etb, esb, ecb, edb gibi, âhirlinin mâ-kabli hurûf-ı lînden değil, harf-i sahîh vâkî olmuş lâkin sâkin bulunmakla onların mâ-kabl lerinin hareketlerine i'tibâr ve yine fethalılar takdîm olundu.

Nev-i sâmin : üt, üsb, ücb gibi, âhirlinin mâ-kabli hurûf-ı lînden değil, harf-i sahîh vâkî olmuş lâkin sâkin bulunmakla onların mâ-kabl lerinin hareketlerine i'tibâr ve dammeliler ikinci sırada yazıldı.

Nev-i tâsî : itb, icb gibi, âhirlinin mâ-kabli hurûf-ı lînden değil, harf-i sahîh vâkî olmuş lâkin sâkin bulunmakla onların mâ-kabl lerinin hareketlerine i'tibâr ve kesreliler üçüncü sırada îrad olundular.

Tefekkür olursa bu dokuz nevîden hâric kelime nâdirâtdandır. Bu envân dahi cümlesinde kelimât bulunmak mültezim değildir...” Demektedir (Müstakimzade, Reşitefendi 950, vr.18-19).

Müstakim-zade’nin katkıları:

Arapça kelimelerin karşılıklarının Farsça olarak açıklandığı Kânûnu’l-Edeb’i 18 nci yüzyıl Osmanlı Türkçesine aktaran Müstakîm-zâde Süleyman Sadeddin Efendi, yıllar süren çalışmasını yaparken, eserin kullanımını kolaylaştırmak için bazı teknik eklemeler yapmıştır. Bu husustaki şu ifadeler ona aittir:

“Bu fakîrin hidmetim dahi budur ki :

1. Âhirlerinin mâ-kabli olan harf tebeddül eyledikçe kenarına hurûf-ı müstakîl ile elif, be, te, se gibi fi’l-asl işaret olundu. (Kânûn-ı Edeb’i Ş.1350 yılında Tahran’da neşreden Gulamrıza Tahir, Müstakim-zâde’nin bu hizmetini eserine tatbik etmiş fakat herhangi bir dipnotta ifade etmemiştir. A.Y.).

2. Anın dahi mâ-kabli bir harf veya iki harf her ne kadar ise mühmele mi, mu’ceme mi anı mistarda kayd ve harekelerini dahi tasrîh eyledik. (Müstakîm-zâde kelimelerin harekelerini yazı ile açıklamıştır. Kendisinden önce ve kendisinden sonraki çalışmalarda ise Arapça kelimeler harekelenmekle iktifa edinilmiştir. Müstakîzâde’nin uyguladığı harekeleri tavzîh usulü, yanlışlıkları önleme hususunda daha kıymetlidir. A.Y.) Meselâ :

a. Mühmele ise kayd eyledikten sonra, ona redîf olan ikinci kelimenin harf-i mukayyedi hizasında olan harf dahi eger mühmele ise onu kayd eylemeyüp selefine teba’iyyet işâreti olmak üzre iktifâ olundu.

b. Eğer anın beraberinde harf-i redîfi olan kelime de mu’ceme olursa işaret olunur mâdâme ki muhâlîf olmaya, redîfiyyet ona nişân-ı kâfidir denildi.

c. Kezâlik hareke dahi birinde olan fetha onun beraberinde kaç kelimeye dek meftûh bulunursa kayd olunmaz, teba’iyyet alâmeti kâfidir.

d. Eğer âhar hareke ile taharrük iderse onda işaret olunur.

e. Musannifin zaptı tertîb ile ve bizim işaretimiz tasrîh ile.

f. Cemî ise veya cins ise müfredi veya vâhidi sâbık veya lâhık îmâ ve kangî harfde ve kaçınıcı nevîdedir işaret olunmuştur.

g. Bazen lüzûmlu fevâid her çend lügat vazifesi değil ise de yazılmışdır. Mesela hâtem ki mühür manasınadır. İbtidâ mühür kim takındı, sâhib-i mühre kim i’tâ eyledi diyü tahrîr olunduğu gibi.

h. Sâir lügâtdan bunun farkı âhiri vâv yahud yâ olan kelimât ve kitâbü’l-hemze müstakildir.

j. Pes hemzeden yâya dek yirmi sekiz, ve iki dahi fâtiha-i kitâbda maksûre ve memdûde, cümlesi otuz kitâb olmuştur.”(Müstakim-zade, vr.7a)

Kânûn-ı Edeb’in Türk-İslam kültürüne katkıları :

Türkler İslâmî öğrenirlerken mürâaat ettikleri ilk kaynakların Farsça kaynaklar olduğunu ve bunun doğal zorunlulukla olduğunu yazımızın

başlarında ifade etmiştik. İslâmın Arapça olarak kurulan temelinin anlaşılmasında sözlük yapanların sunmuş oldukları bu nevi hizmetlerini saygı ve minnetle anmaya vesile olması için “selâm” ve “tahiyyet” kelimelerinin Kânûnu’l-Edeb’de anlatılış biçimini dikkatlerinize sunuyorum:

Es-selâm : **Hudâ-yı teâlâ** : Allâhü teâlâ

Es-selâm : **Bî-ayb** : Eksiksiz, kusursuz.

Es-selâm : **Dürûd** : Duâ

Es-selâm : **Selâmet** : Esenlik

Es-selâm : **Gûneî ez draht-i hâr** : Bir çeşit dikenli ağaç.

Es-selâm : **Selâm dâden** : Selâm vermek.

Es-sülâm : **Üstühvân-ı engüştân-ı dest ü pâ** : El ve ayak parmak kemikleri.

Es-silâm : **Seng-hâ-yı teng** : Teng taşlar.

Es-silâm : **Bâ kesî sulh kerden** : Birisi ile sulh yapmak (Gulamrıza, s.1513).

Et-tahiyyeh : **Âferîn** : Yaratılış.

Et-tahiyyeh : **Dürûd** : Dua.

Et-tahiyyeh : **Sitâreî büved ez menâzil-i mâh** : Ayın menzillerinden bir yıldız.....?

Et-tahiyyeh : **Pâd-şâhî** : Pâdişâhlık.

Et-tahiyyeh : **Pâdşâ gürdîden** :

Et-tahiyyeh : **Zindegî dâden** : Hayat vermek.

Et-tahiyyeh : **Selâm ber-kesî dâden** : Birisine selam vermek (Gulamrıza, s.1742).

Hulâsa-i merâm:

Yukarıda azretmiş olduğumuz bu iki Arapça kelimeye yaklaşık 900 sene önce bu Farsça karşılıklar verilmiştir. Yaklaşık 250 sene önce de Türkçeleri eklenmiştir. Günümüzde hazırlanan sözlüklerin pek çoğunda bu karşılıkları bu açıklıkla bulamayışımızda kimin ya da kimlerin kusuru vardır dersiniz? İyice bilinmeli ki bulabildiğimiz karşılıklar da bu sözlüklerde yer alan bilgilerin tekrarından ibarettir. Demek istediğim şey, Türkler için yapılan sözlüklerde Farsça’dan aktarılan ilk karşılıklara, Türk dilcilerin ekledikleri fazla birşey yoktur. Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi’nin yüzyıllar önce Terceme-i Kânûnu’l-Edeb isimli ansiklopedik sözlüğünü hazırlarken Türk dili ve kültürü adına yapmış olduğu katkılardan da maalesef bizim haberi-miz yoktur.

Unutulmasın ki milletlerin mozayiklerini birbirlerine yapıştırmak için dilleri kadar sağlam başkaca bir tutkalları yoktur. Bu tutkal ise ancak ve ancak sözlüklerin güncel tutulması ile görevini yapabilir.

Sadeî içinde inci misâli, Süleymaniye ve Murat Molla kütüphanelerinde, diğerk pek çok elyazması eserlerimiz gibi, ilim adamlarının ve edebiyatçıların kendilerine ulaşmasını bekleyen, yüzlerce sayfa hacmindeki bilgilerinin gün yüzüne çıkarılması için sabırsızlandığına inandığım Terceme-i Kânunu'l-Edeb'in neşri benim akademik hülyamdır. Eser üzerinde uzun yıllardan beri devam etmekte olan çalışmalarım ise maalesef henüz bitmemiştir. Âlîm ve Kâdir-i mutlak olan Allah'tan niyâzım bu büyük eseri bir an evvel ilim adamlarının hizmetine sunmam için bana sağlık ve güç kuvvet vermesidir.

Vallahü veliyyü't-tevfîk...

Saygılarımla.

Bibliyografya:

Yılmaz, Ahmet; Müstakim-zade Süleyman Sadettin, Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-nisabı, Ankara Ü. Sos.Bil.Ens. Basılmamış Doktora tezi, 1991.

Hubeyş-i Tiflisî; Kanun-ı Edeb (Neş. Gulamrıza Tahir), Tahran 1350, 1351.

Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin; Terceme-i Kanûnu'l-Edeb, Süleymaniye Reşit Ef. Bl.No: 950, 951, 952, 953.

Ata, Aysu; Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, TDK Yay. 2004.

Aksan, Doğan; Her Yönüyle Dil, TDK Yay. Ankara 1995.

Zaza, Hasan; Kelâmu'l-Arab, Dârü'l-maârif bi-Mısır, 1971.